УДК 398.22:82.512.1-131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова,
Г.Р. Әхмәтгалиева

«КАҺАРМАН КАТИЛ» ДАСТАНЫНДА УТКА ТАБЫНУ ЙОЛАСЫ ҺӘМ ДИНИ-МИФИК ИБЛИС ОБРАЗЫ ЧАГЫЛЫШЫ

В настоящей статье рассматривается отражение обряда поклонения огню, характеризуется религиозно-мифический образ Иблиса в дастане «Кахарман Катил», широко распространенном с XVIII в. у поволжских татар. Раскрывая глубину и оригинальность отражения огнепоклонничества и образа Иблиса в татароязычном письменном эпическом памятнике, авторы подчеркивают, что сюжет и мифические образы данного произведения поддерживают древние тюрко-иранские литературно-фольклорные взаимовлияния, а также пронизаны мусульманской идеологией.

Ключевые слова: дастан, текст, сюжет, Кахарман Катил, исламское войско, Иблис, религиозно-мифологический.

Татар дастаннары арасында «Каһарман Катил» яисә «Каһарман» дастаны исеме белән мәгълүм бик күркәм әсәр бар. Идел – Урал буе татарларында язма формада таралган әлеге эпосның XVIII йөздә Казан татарлары тарафыннан күчерелгән кульъязмалары төрле фәнни үзәкләрдә саклана, ә XX йөз башыннан ул Казан типографияләрендә берничә кат басылып та чыккан.

Әлеге әсәрнең исеме татар әдәбияты тарихында күптәннән – XX гасырның егерменче елларыннан ук – билгеле булса да [Ибраһимов, б. 339], халыкта сакланган вариантларын табып алып, кабат басылып чыгуы XX йөз ахырында гына башкарылды. Гарәп язулы, татар телле «Каһарман Катил»не текстологик эшкәртеп, фәнни әйләнешкә кертүче – әдәбиятчы-текстолог, филология фәннәре докторы М.И. Әхмәтҗанов. Галим дастанның борынгы кульъязмаларын эзләп тапкан, текстларны укып-өйрәнеп, телен бүгенге сөйләмгә якынайтып, этрафлы кереш сүз белән әсәрне аерым китап рәвешендә бастырып чыгарган [Каһарман Катил, 221 б.]. XXI гасыр башында филология фәннәре докторы Л.Х. Мөхәммәтҗанова тарафыннан бу әсәр беренче тапкыр, китаби дастан буларак, фәнни яктан шактый җентекле өйрәнелде [Мухаметзянова, с. 129–179].

Моннан тыш дастанның иң беренче табылган һәм иң тулы, камил саналган күләмле (270 кәгазьдән гыйбарәт) нөсхәләреннән бер өзек Төркиядә төрекчә дөнья күргән «Төркиядән читтәге төрки әдәбиятлар антологиясе»нең «Татар әдәбияты» дигән томына кертелгән [Каһарман китабы, б. 183–197].

Мәкаләбез «Каһарман Катил» дастанында әһәмиятле урыннарны алып торган сюжет-

ларның берсенә – утка табыну йоласы һәм уттан яратылган Иблис образының чагылышын күзәтүгә багышлана. Ул, төп чыганак буларак, дастанның бүгенге көндә иң тулы рәвешендә бастырылган вариантына – 1918 елгы гарәп язулы басмасы нигезендә М. Әхмәтҗанов тарафыннан китап итеп чыгарылган текстка [Каһарман Катил] нигезләнеп язылды.

Дастан гаять бай эчтәлекле. Биредә зур гына ике сюжет сызыгы аерылып чыга: аның берсе – дини-героик, ә икенчесе – әкияти-мифологик өлеш [Мухаметзянова, с. 148]. Дастан вакыйгалары аша алар бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә торалар. Әсәрдәге иң төп фикер – ислам диненең куәтен арттыру, иң төп вакыйга – ислам гаскәренең утка табынучы һиндләрне хак дингә бастыру өчен көрәшүе. Аллаһыга буйсыну, һәр эшне аңа тапшырып үтәү, Аллаһ кодрәтенә баш ию һәрвакыт әсәр вакыйгаларының төп таяну ноктасы булып кала.

Татар «Каһарман Катил»е үз эчтәлегенә борынгы Иран пластын да, фарсы мәдәниятенең мөселманлык дәверенә нисбәт итәрлек традицияләрне дә иркен сыйдыра. Биредә мөселман Ираны мәдәниятеннән күп иртә булган күренешләргә юлыгырга мөмкин. «Каһарман Катил»дә дошман патшасының һәм гаскәренең утка табынулары, утка сәҗдә кылулары турында берничә урында телгә алына. Сугыш тынып торган арада һәр ике як үзләренең мәетләрен урнаштыралар. Ислам гаскәренең вафат сугышчыларын җирләү оештырылса, һиндләр үз мәетләрен утта яндыралар.

Утка табынуның һәм мәетне утта яндыруның нигезләре бик борынгы чорлардан, хәтта утка табынучыларның шактый куәтле системаны тәшкил иткән китабы – Авестадан да күп иртә барлыкка килгән булуы мәгълүм. Үлгән кешене яндыру аның җаны югарыдагы зат – Аллага тизрәк күтәрелсен дигән максаттан башкарылган.

Тарихка мөрәҗәгать итсәк, борынгы Иран территориясендә, гарәп яулап алуларына кадәр, төгәлрәк әйткәндә VII–VIII гасырларгача, утка табынучылар дине – зәрдөштлек хөкем сөргән. Борынгы Иран диненең изге китаплар җыелмасы Авеста исеме белән мәгълүм, ә зәрдөштлек төшенчәсе шушы дингә нигез салган легендар пәйгамбәр Зороастр (Заратуштра) исеменнән килеп чыккан [Урманче, б. 37–39]. Диннең нигезендә Коръән белән бергә иңгән ислам дине тәгълиматына капма-каршы булган утка табыну ята. Шуның нәтиҗәсе буларак, мәңгелек ут гыйбадәтханәләре зәрдөштлек йолаларында хәлиткеч роль уйный. Үз чорында Иран территориясе тулысынча зәрдөштлек тәэсирендә булган. Авестаның аерым идеяләре Азия һәм Урта диңгез халыкларының дини карашларына, сәнгатенә, әдәбиятына көчле йогынты ясаган.

«Каһарман Катил» дастанында утка табынучыларның мәетләрне яндыру гадәте зәрдөштлек традициясе чагылышы булуы ихтимал. Әмма «зәрдөштлектә торучылар мәетне җирләмиләр

дә, яндырмыйлар да, кыргый хайваннар һәм кошлар ашап бетерсен дип, ачык килеш ташлап калдыра торган булганнар» [Урманче, б. 39] дигән мәгълүматка нигезләнсәк, мәетне яндыру гадәтен Авеста дине белән генә бәйләүнең хакыйкатькә туры килеп бетмәве ачыла. Дастанга һинд-иран дин тарихына бәйле реаль вакыйгалар да йогынты ясаган булырга мөмкин. Биредә бер нәрсә төгәл билгеле: мәетне борынгы зәрдөштлектәге кебек җир өстендә калдыру яисә яндыру бик борынгы гадәтләрдән булган, ислам исә моңа чик куйган. «Мәетне яндыру гадәтенең тамырлары Авестадан да күп иртә яшәгән традицияләргә үк барып тоташа. Әмма «Каһарман Катил» дастанында бу традицияләргә бәйлелек бик күренми, биредә әлеге йола исламда тыелган гамәл буларак кына килеп кергән булырга тиеш» [Мухаметзянова, с. 153]. Дастанда дошман ягының ислам гаскәре тарафыннан үтерелгән сугышчыларын яндырулары турында сүз алып баруны, чыннан да, исламның өстенлеген ассызыклау, ислам тәртипләренә каршы килә торган күренешне тәнкыйтьләү өчен кулланылган чара дип уйларга нигез бар. Үлгән кешене мөселманча күмү-җирләү тәртипләре дастанда утка табынучы дошманның үз мәетләрен яндыру ритуалына каршы куела. Биредә ислам гаскәренең төп дошманы – утка табынучы һиндләр гаскәре. Утка табынуның да, мәетне яндыруның да тарихи тамырлары б.э.к. чорларга ук барып тоташса да, дастанда бу традицияләрнең фәкать риваять характерында һәм фольклор контаминациясе кичергән булуы хак.

«Каһарман Катил»дәге утка табынучыларның Авеста нигезенә иярүчеләрдән шактый ерагайган булуын, шул сәбәпле күп кенә яклары белән зәрдөштлек традицияләрен ислам күзлегеннән яктыртып, бозып сурәтләвен дастандагы дини-мифик зат Иблис ачык чагылдыра. Авестада Иблис юк. Иблис (яисә аның Шайтан, Сатана һ.б. исемнәре) турында Зәрдөштлек китабында гомумән мәгълүматлар бирелми. Авеста китапларында утка табыну төп урыннарның берсен алып торса да, биредә ут Иблис белән бәйләнештә каралмый. Иблис – тамыры күп төрле чыганакларга барып тоташа торган гаять борынгы чыгышлы үтә катлаулы образ. Кайбер дини тәгълиматларда ул күренекле урын алып тора, ә кайберләрендә (мәсәлән, яһүдләр динендә) аның роле бик томанлы [Большая энциклопедия, с. 265].

Иблис – «дьявол»ның исламдагы исеме. Ә «дьявол» сүзенә «Зур энциклопедик сүзлек»тә түбәндәге билгеләмә бирелгән: «грек сүзеннән – *diabolos* – сатана, җен, Иблис, кайбер диннәрдә (христиан, ислам һ.б.) явыз рух яки явыз рухларның башлыгы, Алла белән каршылыклы мөнәсәбәттә тора, җәһәннәм хакиме. Кайбер диннәрдә (христианлык, ислам һ.б.) Аллага каршы торучы явыз рух һәм явыз рухларның башлыгы; тәмуг хуҗасы» [Большой энциклопедический..., с. 419]. Иблис образы татар халык иҗатына һәм язма

әдәбиятка шактый тирән үтеп кергән. Әйтик, татар халкының «Күрәзәче карчык» экиятендә ул – шайтаннар патшасы буларак тасвирланган мөстәкыйль персонаж. Фольклор жанрларыннан мөнәҗәтләрдә дә Иблис образы еш очрый.

Коръәндә Иблис (Шайтан, Сатана) – Аллаһы Тәгалә фәрештәләрне, җеннәрне һәм беренче пәйгамбәр Адәм галәйһиссәламне бар иткән вакытта ук яралтылган зат. Аллаһы әмере буенча нурдан яралтылган фәрештәләр дә, уттан яралтылган җеннәр дә Адәм галәйһиссәламгә баш ияргә тиеш булалар. Әмма җеннәрдән берсе – Газазил исемлесе Аллаһ әмереннән баш тарта:

– Мин аннан өстенрәк, чөнки мине уттан яралттың, аны балчыктан гына, – ди («Әгъраф» («Пәрдә») сүрәсе, 7: 12). «Иблис» сүзе гарәп телендәге «ул өметсез» дигән мәгънәне белдерә торган тамырга барып тоташа, ягъни Аллаһ рәхмәтеннән чыккан, түзәлергә өмете бөтенләй юк зат дигәнне аңлата. Димәк, Иблис зәрдөштлектән дә күп алда барлыкка килгән булып чыга. Иблискә Коръәндә шактый ачык характеристика бирелгән булуга карамастан, Иблисне Коръән персонажы дип тәкърарлау дөреслеккә туры килми, чөнки ул Коръәнгә кадәр Тәүратта (Торада) да, аңа кадәр дә шактый телгә алына. Әмма алай да Коръәнгә кадәр үк күп иртә барлыкка килгән бу зат турында мәгълүматның татарларга нәкъ менә Коръән аша кергән булуы бәхәссез, чөнки Коръәндә Иблис турында шактый тулы аңлатылган («Кәһаф» («Мәгарә») сүрәсе, 18: 48, 18:50; «Хижр» («Хиҗр иле» сүрәсе, 15:27; «Рахман» («Рахман») сүрәсе, 55: 15).

Татарларда дини эчтәлекле маҗаралы хикәят жанры гаять популяр булып, оригиналь сюжетлы, әмма аноним характердагы мондый әсәрләрдә дә Иблиснең бик еш тасвирлануы шулай ук әһәмиятле [Исмәгыйлев, б. 17–22; Гыйбрәтле хикәятләр]. «Кызыклы һәм гыйбрәтле мондый хикәятләрдә Иблис Коръәндә бирелгән характеристикасына тугрылыкны тулысынча саклый» [Мухаметзянова, с. 157].

«Каһарман Катил»дә дошман патшасы һәм гаскәре утка табына. Әмма каршы як, ягъни Һушән шаһның ислам гаскәре күзаллавы буенча, дошманнарның уты артында Иблис утыра, бу зат – аларның аллалары да. Һиндлар, имеш, «олуглап утка сәҗдә итәләр», аларның падишаһлары Раи Һинд утка: «Әй, минем мәгъбүдем, нур вә нур – ут!» дип мөрәҗәгать итә, уттан киңәш сорый. Һинд патшасы Раи Һинд уттан, Иран падишаһы белән сугышыргамы, әллә килешергәме, дип сорап торган бер вакытта «адәмнәрнең һәм диннең дошманы, Җәнабе Хактан сөрелгән Иблис ләгыйнь, утның артыннан ачулы тавыш белән» җавап бирә һәм җавабында, әлбәттә, сугышырга өнди, ягъни адәм балаларын котырта. Иблис образында сурәтләнгән Ут-аллаларыннан җиңү вәгъдә ителгәч, һиндләр сугышка күтәреләләр һәм шактый тәфсилле сурәтләнгән сугыш-орышлардан соң, ахырда, җиңеләләр.

«Каһарман Катил»дә утка табынучылар тоткан кыйбланың, Коръәндә тасвирланганча, уттан яралтылган, Аллаһ кушканны үтәмәве аркасында «өметсез» мөһере сугылган Иблис образына ни өчен килеп бәйләнгәнлеге аңлашыла. Утка табынучы кавемгә бәйле вакыйгаларны Иблис арадашлыгында сурәтләү татарларның уттан яралтылган бу зат белән Коръән аша таныш булуларыннан килә. Шуңа күрә архаик Иран катламына хас Авеста өйрәтүләре дастанда соңгырак чор күзаллаулар белән керешеп киткән дип нәтиҗә ясарга мөмкин. Бу – утка табынучыларны тәнкыйтьләгән дастанның нигезен Коръән тәфсирләре белән бәйли торган игътибарга лаек элемент. Тамырлары Коръәннән дә алдарак торган чыганакларга барып тоташуына карамастан, бу эпизод «Каһарман Катил» дастанына Коръән сюжетлары аша кергән дигән нәтиҗәгә киләбез. Биредә Иблиснең дастандагы дини-мифологик өлештә түгел, ә дөньяви өлештә, ягъни әсәрнең дини-героика белән сугарылган өлешендә тасвирлануы да бу образның борынгы Иран яисә мәҗүси төрки мифологик эпосы белән бернинди уртаклыгы булмавын һәм аның әсәргә бөтенләй башка максатларда килеп кергәнлеген дәлилли.

Шулай итеп, татар дастаны үзенең сюжетында, образ-персонажларның исемнәрендә, әсәрнең типологик үзенчәлекләрендә фарсы-иран һәм төрки-иран эпик традицияләренә шактый зур тугрылык саклаган. Әмма биредә дини һәм мифологик мотивлар дастанның үзебезнең җирлектә дини-идеологик үзгәрешләргә дучар ителгәнлеген дә раслый. Утка табыну йоласын һәм Иблис образын бирүдә шулай ук татар-мөселман карашлары өстенлек алган. Ислам гаскәре дошманы булган һинд гаскәре сугышчыларының утка табынулары «Каһарман Катил» дастанында Идел буе татарларына хас дини фәлсәфәгә яраклаштырылган. Бу – дастанның шушында яшәүче халык ихтыяҗларын үтәүгә хезмәт итә торган әсәр булып формалашкан булуыннан килә. Димәк, «Каһарман Катил»дәге дини-мифик образлар, ислам динен тарату яисә ныгыту максаты белән бергә, халык яшәеше кануннарына, җирле үзенчәлекләргә буйсынганнар. Утка табыну йоласына бәйле һәм Иблис образына мөнәсәбәттә дастанда очрый торган күп кенә тарихи төгәлсезлекләр, фольклор контаминациясе – болар, һичшиксез, дастанның Идел буе мөселман татарлары карашларына ярашлы үзгәреш кичерүе нәтиҗәсе.

Әдәбият

Большая энциклопедия: в шестидесяти двух томах. М.: Терра, 2006. Т. 16. 592 с.

Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. М: Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. 863 с.

Гыйбрәтле хикәятләр / кульязмаларны басмага әзерләүче, хәзерге әдәби телгә күчерүче һәм рәссам-бизәүче – Нәҗип Нәккаш-Исмәгыйль. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 175 б.

Ибраһимов Г. Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. Т. 5. Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1933). 615 б.

Исмәгыйлев Н. Татар хикәятләрендә Иблис образы // Әдәби мирас һәм текстология. Икенче чыгарылыш. Казан, 2011. 148 б.

Каһарман Катил (дастан). Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 221 б.

Каһарман китабы. (XVIII Yuzyil) // Baslangicindan Gunumuze Kadar Turkiye disindaki Turk Edebiyatlari antolojisi. T. 18. Tatar Edebiyati. II. Ankara: Kultur Bakanligi, 2001. 480 s.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ, 2014, 380 с.

Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. Казан: Мәгариф, 2008. Т. I (А – Г). 303 б.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты әйдәп баручы фәнни хезмәткәре
e-mail: lilmuhat@mail.ru

Әхмәтгалиева Гөлназ Рәфикъ кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге аспиранты
e-mail: gulnazero@mail.ru